

Μετασχηματισμοί των καπναποθηκών στην Ανατ. Μακεδονία και τη Θράκη, υπότο πρίσμα της εξέλιξης της παραγωγικής διαδικασίας και των κοινωνικών μεταβολών.

Ιορδάνης Φ. Σιναμίδης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Όταν ξεκινά η αλματώδης άνθιση του καπνεμπορίου τον 19ο αι., η ένταση της δραστηριότητας και οι αλλαγές στις καπνοπαραγωγικές διαδικασίες οδήγησε τη συστηματικοποίηση της παραγωγής και την οργάνωσή της σε βιομηχανικά πρότυπα. Ταυτόχρονα κατασκευάζονται μεγάλης κλίμακας κτίρια, τα μεγέθη και οι κτιριολογικές επιλύσεις των οποίων, σε ό,τι αφορά στα κατασκευαστικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά τους, σχετίζονται με την επιδιωκόμενη λειτουργικότητα των κτιρίων ως προς τις διαδικασίες αποθήκευσης και επεξεργασίας του προϊόντος. Πέρα όμως από την κλίμακα, τα κτίρια των καπναποθηκών εισάγουν στις πόλεις τα ευρωπαϊκά αρχιτεκτονικά πρότυπα της εποχής. Η μεθοδολογία στηρίζεται εν μέρει στην ανασκόπηση της βιβλιογραφίας που έχει αναπτυχθεί για το ζήτημα του καπνού κατά καιρούς, αλλά κυρίως στην προσωπική έρευνα *in situ* στα κτίρια των πόλεων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, αλλά και στη μελέτη και σύγκριση αρχειακών πηγών σχεδίων και φωτογραφιών. Τα μεγάλα βιομηχανικά κελύφη σημάδεψαν την εικόνα των πόλεων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και παρά την εγκατάλειψη και απαξίωσή τους, παραμένουν όχι απλά στοιχεία της ιστορικής ταυτότητας του τόπου, αλλά και βάση του διαλόγου για τη σύγχρονη αναπτυξιακή ταυτότητά του.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Καπναποθήκες, Καπνός, Βιομηχανική Κληρονομιά

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παραγωγή και το εμπόριο καπνού αποτέλεσαν την οικονομική και γενικότερα αναπτυξιακή βάση της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης από τον 19ο μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα. Για εκατό περίπου χρόνια η περιοχή γνωρίζει την εντονότερη φάση ανάπτυξης στην ιστορία της με αιχμή την παραγωγή και το εμπόριο καπνού. Η διαδικασία αυτή επέδρασε καταλυτικά στην οργάνωση του αστικού χώρου και του κτιριακού δυναμικού των κέντρων καπνεργασίας. Τα πρώτα καπνομάγαζα χτίζονται στη Γενισέα και την Ξάνθη, ενώ σύντομα εμφανίζονται και τα πρώτα βιομηχανικά κτίρια στην Καβάλα και τη Δράμα. Τα μεγέθη και οι κτιριολογικές επιλύσεις, σε ό,τι αφορά στα κατασκευαστικά, λειτουργικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά τους, σχετίζονται με την επιδιωκόμενη λειτουργικότητα των κτιρίων ως προς τις διαδικασίες αποθήκευσης και επεξεργασίας του προϊόντος. Η οικονομική ανάπτυξη συνοδεύεται από έντονη δημογραφική αύξηση και κοινωνική άνθηση, καθώς μία αστική τάξη αρχίζει να αναδύεται. Από τη μία οι καπνέμποροι μετά τα πολυάριθμα ταξίδια τους και από την άλλη οι ξένοι καπνεμπορικοί οίκοι που εγκαθίστανται στην περιοχή, κατασκευάζουν κτίρια με βάση την εμπειρία και τις εικόνες τους, αλλά και σε πολλές περιπτώσεις με αρχιτέκτονες από την πατρίδα τους.

Η παρούσα εισήγηση αποτελεί τμήμα της έρευνας που πραγματοποιείται στα πλαίσια της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής «Μετασχηματισμοί του κτιριακού δυναμικού και της συγκρότησης των οικισμών της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης κατά τον 19ο και τον 20ο αιώνα, στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας του καπνού». Έρχεται να συμπληρώσει την αρθρογραφία που ήδη υπάρχει¹ καθώς η έρευνα συγκεντρώνει, κατατάσσει και συγκρίνει τις βιομηχανικές δομικές κατασκευές, χρονολογικά, λειτουργικά, τυπολογικά, χρησιμοποιώντας ένα ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο, υπό το πρίσμα μίας διαφορετικής οπτικής. Ο στόχος είναι πολλαπλός. Αφενός να εντοπιστούν οι συσχετισμοί της διαδικασίας της παραγωγικής γραμμής και των φάσεων παραγωγής με τα κτίρια που τις στεγάζουν και η αποτύπωσή τους στην εξέλιξη των δομικών κατασκευών.

¹Γιαννοπούλου, Μ. - Ρουκούνης, Γ. (1991), Καμπούρη, Ε. (2003), Ζώνιου, Ο. - Κουτσουφλιανιώτη, Κ. (2004), Rentetzi M. (2008), Τρακασοπούλου Τζήμου Κ. - Χατζητρύφων Ν. (2004).

Αφετέρου να διερευνηθεί η σχέση των κοινωνικών μετασχηματισμών που πραγματοποιούνται στην περιοχή και το πως αυτοί εκφράζονται στα νέα μορφολογικά προτύπα που εφαρμόζονται, σε συνδυασμό με αντίστοιχες κατασκευές στην ευρύτερη περιοχή και την Κεντρική Ευρώπη.

2. Η ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΩΝ

Είναι σημαντικό να σημειώσουμε πως στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, η παραγωγή στις καπναποθήκες, αφορά μόνο στην ολοκληρωμένη έννοια της επεξεργασίας του καπνού σε φύλλα (δηλαδή στη διαλογή, ταξινόμηση και δεματοποίησή τους). Η στοιχειώδης περιγραφή της παραγωγικής διαδικασίας και η εξέλιξη του τρόπου εφαρμογής των συστημάτων επεξεργασίας μας βοηθά να κατανοήσουμε πληρέστερα τους παράγοντες που έχουν άμεση σχέση με τη σημασία του προϊόντος σε πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης, καθώς και τους συσχετισμούς των εκδηλούμενων τάσεων της καπνοπαραγωγής, της καπνοβιομηχανίας και του καπνεμπορίου με την επεξεργασία, ως συντελεστές ανάπτυξης και εξέλιξης της "αρχιτεκτονικής του καπνού".

Τα χωρικά καπνά, πριν την εξαγωγή τους από τους εμπόρους, έπρεπε να υποστούν μια επιπλέον φάση παραγωγής. Το στάδιο αυτό ήταν απαραίτητο γιατί εξασφάλιζε την ποιοτική ομοιογενοποίηση των καπνών, σύμφωνα με τις παραγγελίες της καπνοβιομηχανίας, φρόντιζε τόσο για την απαλλαγή τους από το χώμα και τις ξένες ύλες της καπνομερίδας, όσο και για την ομοιομορφία και το ενιαίο βάρος των δεμάτων, ενώ τέλος συντελούσε καθοριστικά στην απαλλαγή των δεμάτων από την περίσσια υγρασία, προκειμένου να συντηρηθούν για μεγάλο διάστημα². Με την είσοδο των χωρικών δεμάτων στην καπναποθήκη, τα καπνά μεταφέρονταν στα κρεβάτια³ συντήρησης. Όσα δέματα είχαν μικρότερη υγρασία από την επιθυμητή προωθούνταν στα υγραντήρια. Τα στάδια της κλασικής επεξεργασίας συνιστούν η χαρμανοποίηση, το παστάλιασμα, το ιστίφισμα και η δεματοποίηση. Τα χωρικά δέματα τα μετέφεραν οι στοιβαδότες στα σαλόνια επεξεργασίας. Σε κάθε σαλόνι υπήρχε ο ουσταμπάσης, ο οποίος ανάλογα με το εύρος του σαλονιού είχε και τους ανάλογους βοηθούς, τους ουστάδες. Κατά το πρώτο στάδιο της κλασικής επεξεργασίας, ο ουσταμπάσης παρελάμβανε το χαρμάνι, όπου έκανε τον ποιοτικό διαχωρισμό των χωρικών δεμάτων και παρέδιδε σε κάθε ουστά τα δέματα καπνού που αντιστοιχούσαν ποιοτικά στην ομάδα εργατών του⁴. Κάθε ομάδα αποτελούνταν από τρεις εργάτες, δύο εξαστρατζήδες και μία πασταλιζού. Οι εξαστρατζήδες ήταν οι εργάτες που πραγματοποιούσαν τη χαρμανοποίηση, ξεφύλλιζαν δηλαδή τα δέματα και διαχωρίζαν τα καπνόφυλλα ανάλογα με την ποιότητά τους. Στη συνέχεια τα περνούσαν στις πασταλιζούδες, τις εργάτριες οι οποίες πραγματοποιούσαν το παστάλιασμα, φτιαχνανε δηλαδή σε παστάλια⁵ τα φύλλα κατά χρώμα, χέρι, μέγεθος, ποιότητα και τα έβαζαν στην άκρη. Κατά το τρίτο στάδιο ο ιστιφτής, ο εργάτης που κατασκεύαζε τα ιστίφια⁶, έπαιρνε τα έτοιμα παστάλια και τα έστρωνε πάνω σε μία σανίδα ή σε γύρο. Όταν τελείωναν όλες οι σειρές, προωθούσε το ιστίφ στον ντεκστή, τον εργάτη που κατασκεύαζε τα δέματα. Ο δεματοποιός, έστρωνε αντίστοιχα τα παστάλια σε σειρές στην κάσα δεματοποίησης⁷ μέχρι να ολοκληρωθεί και να ραφτεί το εμπορικό δέμα⁸. Η σωστή και απρόσκοπτη επεξεργασία του καπνού συνδεόταν άρρηκτα με τους χώρους και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των καπνομάγαζων, ενώ υπαγόρευε τη λειτουργική και μορφολογική οργάνωση και μορφή των κτιρίων. Στην επεξεργασία του καπνού, το φως παίζει κυρίαρχο ρόλο, για αυτό και ο καταμερισμός των εργασιών πραγματοποιείται ανά επίπεδα.

²Λάμπρου, Γ., Τζανίδου, Μ. (1939) : σελ. 73.

³Κρεββαταρίες: ξύλινη κατασκευή αποτελούμενη από ποδαρικά σχήματος Π, πάνω στα οποία έστρωναν σανίδες όπου τοποθετούν τα χωρικά ή εμπορικά δέματα για αποθήκευση. Τα κρεβάτια, με την επάλληλη τοποθέτηση ποδαρικών επάνω από το πρώτο, ήταν διώροφα ή τριώροφα, ανάλογα με το ύψος της σάλας.

⁴Βύζικας, Ι. (2010) : (Α) 77

⁵Παστάλι: δεσμίδες φύλλων καπνού, όπου στρώνονταν το ένα φύλλο πάνω στο άλλο, κοτσάνι με κοτσάνι και ουρά με ουρά, ανάλογα με το χέρι της συλλογής τους και το μέγεθος.

⁶Ιστίφ: το στοιβάσμα πασταλιών μισού δέματος πάνω σε σανίδα ή γύρο.

⁷Κάσα δεματοποίησης: ξύλινη κατασκευή, πλάτους 60-70 εκ. και ύψους έως 1,5 μ. Η μία πλευρά της είναι σταθερή και η άλλη κινητή, για να την ανοίγουν ή να την κλείνουν ανάλογα με το μέγεθος των πασταλιών που θα δεματοποιηθούν.

⁸Βύζικας, Ι. (2010): (Α) 95

Ο καπνός κατά την αποθήκευση και τη ζύμωσή του έχει ανάγκη τον αέρα και το σκοτάδι ή το ημίφως κατά περίπτωση, ποτέ όμως απευθείας το φως του ήλιου. Αρχικά στο ημιυπόγειο και έπειτα στο ισόγειο και το μεσοπάτωμα, τα καπνά συντηρούνταν και αποθηκεύονταν σε κρεβαταρίες. Ο φωτισμός δεν είναι επιθυμητός, αλλά επειδή χρειάζεται αερισμός, τα ανοίγματα έχουν μικρό μέγεθος ή κλείνουν με μεταλλικά κεπέγκια. Στη μείωση άλλωστε του φωτισμού στους χώρους αυτούς συντελεί και η τομή κατά πλάτος του δρόμου, όπου επιτρέπει να φωτίζονται άμεσα λιγότερες ώρες της ημέρας. Μεταγενέστερα, λόγω αυξημένων αναγκών για αποθήκευση, κατασκευάστηκαν και ξύλινα πατάρια. Το ημιυπόγειο, ως υπόσκαφος χώρος συγκέντρωνε παραπάνω ποσοστά υγρασίας, γι' αυτό λειτουργούσε και ως χώρος υγραντηρίου. Σε πολλές περιπτώσεις, κυρίως στην πόλη της Καβάλας, υπήρχαν πηγάδια, που εξυπηρετούσαν τον σκοπό αυτό.

Αντίστοιχα στον τελευταίο (ή και σε περισσότερους ανάλογα με το μέγεθος του κτιρίου) ορόφους συναντάμε τους χώρους επεξεργασίας και δεματοποίησης, τα σαλόνια. Ήταν ενιαίοι χώροι, όπου για την εξασφάλιση ομοιόμορφου και ικανοποιητικού φωτισμού, οι όψεις οργανώνονταν με πολλά και εκτεταμένα συμμετρικά ανοίγματα, σε κάθε ένα από τα οποία αντιστοιχούσαν οι 3 εργαζόμενοι. Για τα πρώτα χέρια επεξεργασίας, οι εξαστρατζήδες, ήταν καθισμένοι σε ψάθες ανά δύο σε κάθε παράθυρο, στηριζόμενοι ο ένας στην πλάτη του άλλου και σχηματίζοντας μια ζώνη εργασίας κατά μήκος, ώστε να μπορούν να εργάζονται με ικανοποιητικό φυσικό φωτισμό. Απέναντί τους οι πασταλτζούδες ήταν επίσης καθισμένες σε ψάθα σε απόσταση περίπου μισού μέτρου και δίπλα της ο ιστιφτής και ο ντεκτής με την κάσα δεματοποίησης⁹. Σε κάθε συγκρότημα παραγωγής, το σαλόνι οργανωνόταν σε τουλάχιστον δύο ζώνες εργασίας, ανάμεσά στις οποίες δημιουργούνταν άνετος διάδρομος, όπου στη μία άκρη του δούλευαν τα πατήματα στα δέματα, ενώ στο τέλος του συναντούσαμε το κλιμακοστάσιο, ούτως ώστε η κυκλοφορία να πραγματοποιείται ανεξάρτητα από την επεξεργασία. Κάθε κλιμακοστάσιο ήταν ανεξάρτητο και τοποθετούνταν στο σκοτεινότερο σημείο της μονάδας, στους βορινούς τοίχους χωρίς ανοίγματα και έπειτα στη θέση της μεσοτοιχίας. Αρχικά τοποθετούνταν ως ευθύγραμμες γραμμές ανόδου, όταν όμως οι μεσοτοιχίες λειτούργησαν και ως περάσματα στη ζώνη κίνησης, τα κλιμακοστάσια πήραν μορφή Γ ή Π με σφηνοειδής μορφές.

3. Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΤΟΓΚΑΣ ΚΑΙ Η ΜΗΧΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Η κλασική επεξεργασία των ανατολικών καπνών έφτασε σε σημείο να αναδειχτεί σε λεπτότατη εργασία, η οποία αποσκοπούσε και στην καλαισθητική διάταξη των καπνόφυλλων σε δέματα. Η εργασία αυτή προσέθετε κόστος στο προϊόν και σοβαρή δαπάνη, η οποία δεν είχε σχέση με τους κύριους σκοπούς της εμπορικής επεξεργασίας. Τη δεκαετία του 1920 ξεκίνησαν πολλές απόπειρες αντικατάστασής της και τελικά καθιερώθηκε το σύστημα της τόγκας. Με τη νέα μορφή επεξεργασίας χαμηλού κόστους καταργήθηκαν όλα τα παλιά μέσα και τα στάδια παραγωγής της τόγκας αποτελούν η βαθμολόγηση του χαρμανιού, το ξεφύλλισμα, το χαρμάνιασμα, το κοσκίνισμα και το πάτημα σε κάσα δεματοποίησης.

Ο αρχιστοιβαδός συγκροτούσε το χαρμάνι και οι ουστάδες προωθούσαν τα δέματα στο σαλόνι. Οι ξεφυλλίστριες χαλούσαν το παστάλι και ξεχωρίζαν τα καπνόφυλλα κατά ποιότητα στο μπροστινό τμήμα του πάγκου¹⁰ τους. Τα ξεχωρισμένα καπνόφυλλα τα συνέλλεγαν οι συλλέκτριες κατά ποιότητα σε κόφες και τα μετέφεραν στη χαρμανιέρα. Το χαρμάνιασμα ήταν μία εξειδικευμένη εργασία, την οποία πραγματοποιούσε ο ειδικός χαρμαντζής, ο οποίος άδειαζε την κάσα της χαρμανιέρας σκορπίζοντας κι απλώνοντας τα καπνά για το κάθε χαρμάνι. Στον χώρο αυτό υπήρχε μία καταπακτή στο πάτωμα, από την οποία τα καπνά διοχετεύονταν σε έναν καταρράκτη¹¹, που τα οδηγούσε στα κόσκινα. Το κόσκινο¹² ήταν μία κατασκευή ξύλινη με σήτες, το οποίο κουνιόταν παλινδρομικά και έριχνε τα φύλλα σε μία κάσα που βρισκόταν στο μπροστινό του χείλος.

⁹ Αγγελούδη, Σ. (1986) : 13

¹⁰ Σε κάθε πάγκο υπήρχαν ανά άτομο τέσσερα ξύλινα κασάκια όσες δηλαδή και οι ποιότητες διαλογής του καπνού.

¹¹ Καταρράκτης: ξύλινη κατασκευή στο εσωτερικό της οποίας υπήρχαν διαχωριστικά με κλίση, προκειμένου να εξασφαλιστεί ο διασκορπισμός των φύλλων των πασταλιών και να διαφυλαχτεί η ακεραιότητά τους.

¹² Κόσκινο: ξύλινη κατασκευή με σήτες, οι οποίες ήταν τοποθετημένες πάνω στο κόσκινο κλιμακωτά με διαφορά ύψους η κάθε μία από την άλλη 10 έως 15 εκ.

Εκεί ο εργάτης (πατητής) είχε μπροστά του την κάσα πατήματος και παρασκεύαζε τα δέματα, τα οποία με την ολοκλήρωσή τους τοποθετούνταν πάνω σε κρεβάτια για περεταίρω συντήρηση. Παράλληλα με την εισαγωγή του νέου τρόπου επεξεργασίας της τόγκας, η διαρρύθμιση της ροής παραγωγής της κάθε παραγωγικής μονάδας μεταλλάχθηκε και πλέον σε κάθε όροφο λαμβάνουν χώρα διαφορετικές εργασίες. Το λειτουργικό μέρος του σαλονιού διαφοροποιήθηκε, αφού οι εργασίες δεν πραγματοποιούνται πλέον στο δάπεδο, αλλά σε πάγκους διαλογής ανά δύο άτομα, οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι με τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται ο πλέον κατάλληλος φωτισμός για όλους. Τέλος τα κόσκινα τοποθετήθηκαν στο ισόγειο της καπναποθήκης στον ίδιο χώρο που λάμβανε χώρα το πάτημα και η δεματοποίηση, αφού δεν είχαν πλέον θέση στο σαλόνι.

4. ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΩΝ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ.

Η ανάγκη στέγασης της εμπορικής επεξεργασίας γεννά έναν νέο τύπο κτιρίων στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, ο οποίος υλοποιείται με παραδοσιακές κατασκευαστικές μεθόδους και υλικά, ενώ βασίζεται στη χρήση τοπικών μορφολογικών στοιχείων και λίγων εκλεκτικιστικών μοτίβων. Αρχικά τα βιομηχανικά κτίρια ακολουθούν τα κατασκευαστικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά εκκλησιών, αλλά και κατοικιών¹³. Η κάτοψη είναι πάντα ορθογωνική (άλλοτε περισσότερο, άλλο λιγότερο επιμήκης) και υποδιαιρείται σε ζώνες με ξύλινα υποστυλώματα σε σειρά. Οι κατασκευές με τον χρόνο αποκτούν ακόμα μεγαλύτερη κλίμακα και περισσότερους ορόφους, με παρόμοια όμως τυπολογία. Η κατασκευή των καπναποθηκών έχει άμεση σχέση με την τεχνολογία και τα υλικά που χρησιμοποιούνταν στα μέσα του 19ου αιώνα στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Στα κτίρια των καπναποθηκών δεν παρατηρείται μεγάλη ποικιλία μορφών, γιατί η μορφή είναι υποταγμένη στη λειτουργία. Η διαφορά όμως στον χρόνο κατασκευής είναι αποτυπωμένη σε σχέση με τα υλικά, τον τρόπο δόμησης και τα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία. Οι τεχνίτες της εποχής ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τη κατασκευή των επιμέρους στοιχείων που στο σύνολό τους διαμορφώνουν τις όψεις των κτιρίων. Η σχολαστικότητα αυτή δεν είναι τυχαία. Η κάθε καπναποθήκη λειτουργούσε ως βιτρίνα της αντίστοιχης επιχείρησης, η επιβλητικότητα και η μεγαλοπρέπείά της πρόσθετε κύρος στο πρόσωπο του καπνέμπορου. Έτσι οι ιδιοκτήτες τους δαπανούσαν σημαντικά ποσά στην κατασκευή και περίτεχνη μορφολόγησή τους επιδιώκοντας με τον τρόπο αυτό να αναδείξουν τον πλούτο τους και τον ρόλο τους στην τοπική κοινωνία. Λειτουργήσαν, λοιπόν, οι καπναποθήκες ως σύμβολα της οικονομικοκοινωνικής θέσης των ιδιοκτητών τους. Οι πλούσιοι καπνέμποροι ταξίδεψαν στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, είδαν νέες εικόνες και μετέφεραν τη «νέα αισθητική αντίληψη» στις κατοικίες και τον εξοπλισμό τους. Με αυτόν τον τρόπο ο νεοκλασικισμός και ο εκλεκτικισμός έκανε την είσοδό του στις πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, ενώ οι μορφολογικές επιλύσεις της κατασκευής των καπναποθηκών, αποδίδονται σε αρχιτέκτονες του Ιταλικού ιστορισμού και κυρίως του εκλεκτικισμού της Κεντρικής Ευρώπης (Αυστρία)¹⁴. Παρά την ποικιλία στον διάκοσμο ο τύπος και τα βασικά μορφολογικά χαρακτηριστικά τους παραμένουν κοινά, οδηγώντας μας, σωστά, στην ομαδοποίησή τους σύμφωνα με την χρονολογική περίοδο κατασκευής τους.

¹¹ Καταρράχτης: ξύλινη κατασκευή στο εσωτερικό της οποίας υπήρχαν διαχωριστικά με κλίση, προκειμένου να εξασφαλιστεί ο διασκορπισμός των φύλλων των πασταλιών και να διαφυλαχτεί η ακεραιότητά τους.

¹² Κόσκινο: ξύλινη κατασκευή με σήτες, οι οποίες ήταν τοποθετημένες πάνω στο κόσκινο κλιμακωτά με διαφορά ύψους η κάθε μία από την άλλη 10 έως 15 εκ.

¹³ Γιαννοπούλου, Μ. - Ρουκούνης, Γ. (1991) : 75-76

¹⁴ Είναι γνωστό πως μετά το 1840, κυρίως εξαιτίας των καταστροφικών σεισμών στην πόλη της Ξάνθης το 1829, η Γενισσέα εξελίχθηκε σε κέντρο παραγωγής και εμπορίου καπνού, θέση την οποία κατείχε μέχρι την καταστροφή της από πυρκαγιά το 1870, Ζαλιμίδης Στ. (1959) : 9, Γεωργαντζής Α. (1976) : 142. Οι καπναποθήκες που σώζονται σήμερα στην πόλη, χρονολογούνται μάλλον μετά το 1890, παρότι υπάρχουν περιπτώσεις κτιρίων που διατηρούν τα πρώιμα χαρακτηριστικά τους. Παράλληλα, στην Ξάνθη, μετά το 1950 ξεκινά η διαδικασία αποκατάστασης των καταστροφών, όπου η πόλη χτίζεται στα ερείπια της, εγκαθίστανται εκ νέου κάτοικοι και γίνονται οι πρώτες προσπάθειες παραγωγής της οικονομίας. Μέχρι το 1960 εμφανίζονται τα πρώτα ιδιόκτητα καπνομάγαζα, όπως αναφέρεται στο Γεωργαντζής Α. (1976) : 143.

4.1 ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΚΑΠΝΑΠΟΘΗΚΕΣ (1850-1880)

Εικ. (01): Η κύρια όψη της καπναποθήκης Κουγιουμτζόγλου, στην Ξάνθη.

Εικ. (02): Εσωτερική άποψη καπναποθήκης στη Γενισσέα.

Οι πρώτες καπναποθήκες χτίστηκαν μετά το 1850 στην περιοχή της Ξάνθης, στις πόλεις της Γενισσέας και της Ξάνθης¹⁵. Ήταν κατασκευές μονώροφες και μονόχωρες. Σε κάποιες περιπτώσεις είχαν ημιυπόγειο, απαραίτητο χώρο για την καπνεργασία, το οποίο ήταν εμφανές εξαιτίας των μικρών ανοιγμάτων στις όψεις τους. Η κατασκευή τους αποτελούνταν από περιμετρική λιθοδομή πάχους τουλάχιστον 0,70 μ. και εσωτερικό ξύλινο σκελετό, ενώ στεγάζονταν με τετράρριχτες στέγες ξύλινων ζευκτών και επικάλυψη από βυζαντινά κεραμίδια. Τα ανοίγματα των θυρών και των παραθύρων, σε πολλές περιπτώσεις διαμορφώνονταν από μονολιθικά αγκωνάρια ή λαξευμένες λίθους τοπικής προέλευσης¹⁶ έχουν τοξωτή μορφή και φέρουν διακοσμητικές κορνίζες. Τα πρώτα καπνομάγαζα ήταν ανεπίχριστα, εμφανίζοντας την διάθεση για κατασκευαστική ειλικρίνεια, ενώ μεταγενέστερα η τοιχοποιία καλύφθηκε από στρώματα επιχρίσματος. Από το 1866 περίπου, οπότε και ξεκίνησε η επέκταση την πόλης της Καβάλας έξω από τα τείχη, κατασκευάζονται οι πρώτες καπναποθήκες στην πόλη. Είναι κτίρια διώροφα, ορθογώνιας πάντα κάτοψης, μονόχωρα, με πολλά συμμετρικά ανοίγματα στην πρόσοψη και λιγότερα στις υπόλοιπες όψεις, χωρίς ιδιαίτερα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία. Η κατασκευή τους αποτελείται από περιμετρική λιθοδομή και εσωτερικό ξύλινο σκελετό, ενώ στεγάζονται με δίρριχτες ή τετράρριχτες στέγες που έφεραν επικάλυψη με βυζαντινού τύπου κεραμίδια. Σε πολλές περιπτώσεις δεν έχουν εξωτερικό επίχρισμα, ενώ οι γωνίες τους διαμορφώνονται από λαξευμένες λίθους. Τα πρώτα αυτά κτίρια ήταν συνήθως πανταχόθεν ελεύθερα και εξασφάλιζαν ικανοποιητικό φυσικό φωτισμό. Τα κλιμακοστάσια αναπτύσσονταν έτσι ώστε η γραμμή ανάβασης να είναι ευθεία παράλληλη στον μεγάλο άξονα του κτιρίου και ακουμπούσαν στον έναν από τους δύο τοίχους. Εξάιρεση στον γενικό κανόνα αποτελεί μόνο ένα συγκρότημα καπναποθηκών, στο οποίο οι όγκοι ακολουθούν την ακανόνιστη ρυμοτομία του πολεοδομικού ιστού.

¹⁵Συνοψίζοντας τα παραπάνω μπορούμε με συντομία να περιγράψουμε την μορφολογία των καπναποθηκών στις δύο αυτές χρονικές περιόδους κατασκευής τους, ως «τοπική εκλεκτικιστική». Ο πρώτος χαρακτηρισμός βασίζεται στην χρήση παραδοσιακών υλικών και κατασκευαστικών μεθόδων ενώ ο δεύτερος της αποδίδεται εξαιτίας των εκλεκτικιστικών στοιχείων που χρησιμοποιούνται κυρίως στις όψεις των κτιρίων. Ορισμένοι διακρίνουν στην μορφή και τον τύπο των καπναποθηκών χαρακτηριστικά δείγματα της αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ευρώπης (Αυστρία, Γερμανία, ακόμα και Ιταλία). Γιαννοπούλου, Μ. - Ρουκούνης, Γ. (1991) : 75-76

¹⁶Το πέτρωμα προέρχεται από το νταμάρι της Μάνδρας περιοχής Ξάνθης, χρώματος υποκίτρινου, το οποίο είναι ιδιαίτερα μαλακό.

Εικ. 1: Το εσωτερικό του ισογείου στην Καπναποθήκη Αναστασιάδη, στη Δράμα.

Εικ. 2: Η κύρια όψη της Καπναποθήκης Αναστασιάδη, στη Δράμα.

Μετά το 1867 χτίζεται η πρώτη καπναποθήκη στη Δράμα στην περιοχή των πηγών της Αγίας Βαρβάρας¹⁷. Η καπναποθήκη Αναστασιάδη αποτελεί μάλλον την πιο ιδιαίτερη περίπτωση πρώιμου βιομηχανικού κτιρίου στην περιοχή. Ταυτόχρονα είναι το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα οικοδομήματος, στο οποίο αναζητάται ο νέος βιομηχανικός κτιριακός τύπος, μέσω της ανασύνθεσης υφιστάμενων τύπων, δομών και μεθόδων χρήσης υλικών. Στο εσωτερικό του, αν και η διάταξη είναι ελεύθερη από χωρίσματα, οι τετράγωνοι πεσσοί που υποστηρίζουν τις εσωτερικές καμάρες, το επιμερίζουν σε κλίτη, θυμίζοντας ναό. Αποτελεί ένα διώροφο κτίσμα, χωρίς υπόγειο, σχεδόν τετράγωνο, με εντυπωσιακά μεγάλα ύψη στο εσωτερικό του ισογείου και του ορόφου. Οι όψεις του εμφανίζουν συμμετρία, ενώ χαρακτηρίζονται από την εμφανή λευκή λιθοδομή. Τα ανοίγματά του είναι μάλλον μικρά σε μέγεθος και αριθμό και η κατασκευή είχε άμεση σχέση και επικοινωνία με την όμορη διώροφη κατοικία του ιδίου. Το πιο ιδιαίτερο στοιχείο, είναι ο ημιυπαίθριος χώρος κάτω από τη δόριχτη στέγη, ο οποίος θυμίζει τα χαγιάτια των καπνόσπιτων, στα οποία ξήραιναν τα καπνά κατά τη χωρική επεξεργασία, οι καπνοπαραγωγοί. Είναι πολύ πιθανό, ο χώρος αυτός, να κατασκευάστηκε ακριβώς για την ίδια χρήση, ως ξηραντήριο.

4.2 ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ (1890-1925)

Τα χρόνια που θα ακολουθήσουν και ιδιαίτερα από το 1890 μέχρι το 1925 περίπου, η απόκτηση εμπειρίας από τους τεχνίτες σχετικά με την κατασκευή βιομηχανικών κτιρίων, αλλά κυρίως οι αυξημένες ανάγκες για χώρους αποθήκευσης και επεξεργασίες στα καπνικά κέντρα, θα οδηγήσουν στην κατασκευή μεγαλύτερων τόσο σε αριθμό όσο και σε μέγεθος και ύψος κατασκευών. Ξεκινάει η δεύτερη χρονική περίοδος ανέγερσης βιομηχανικών κτιρίων, όπου στην πόλη της Ξάνθης κατασκευάζονται πλέον σταθερά διώροφες καπναποθήκες με ημιυπόγειο, ενώ στην Καβάλα, τη Δράμα και την ευρύτερη περιοχή τους, τα νέα κτίρια συγκροτούν μέχρι και 6 ορόφους. Ταυτόχρονα την περίοδο αυτή εμφανίζονται κτίρια και σε άλλες πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Στην Κομοτηνή και την Αλεξανδρούπολη, τα κτίρια είναι λίγα σε αριθμό σε σχέση με την έκταση των πόλεων¹⁸, ενώ αντίστοιχα στην Ελευθερούπολη Καβάλας, στο Δοξάτο και στην Προσωτσάνη Δράμας, περιοχές που εξελίσσονται σε τοπικά κέντρα καπνεμπορίου, ο αριθμός των βιομηχανικών κτιρίων είναι σημαντικός. Στις καπναποθήκες επικρατούν εκλεκτικιστικά μορφολογικά στοιχεία, τα οποία έχουν αναφορές στον νεοκλασικισμό, σπανιότερα μορφές αποδίδονται στον ιστορισμό της Κεντρικής Ευρώπης¹⁹.

¹⁷Η χρονολογία σύμφωνα με τους Τρακασοπούλου Τζήμου Κ. – Χατζητρύφωνα Ν. (2004):130. Αντίστοιχα σύμφωνα με τη Καμπούρη, Ε. (2003):13, η καπναποθήκη χτίζεται το 1874.

¹⁸ Τρακασοπούλου Τζήμου Κ. – Χατζητρύφωνα Ν. (2004):130.

¹⁹Όπως αναφέρεται στο Ζώνιου, Ο. - Κουτσουφλιανιώτη, Κ. (2004):56, μεταγενέστερα στην περιοχή εμφανίζονται ελάχιστα κτίρια ως δείγματα Art-Nouveau και Art-Deco.

Υπάρχουν τεκμηριωμένα περιπτώσεις όπου οι καπνεμπορικοί οίκοι των μεγάλων εταιρειών της Κεντρικής Ευρώπης, αλλά και οι Έλληνες έμποροι, ανέθεσαν σε αρχιτέκτονες τον σχεδιασμό των βιομηχανικών κτιρίων, των γραφείων των εταιρειών τους ή των κατοικιών τους²⁰. Η ευδιάκριτη διαίρεση των όψεων σε «βάση-κορμό-στέγη» έχει αναφορές στην κλασική αρχιτεκτονική και ο τρόπος οργάνωσης των ανοιγμάτων τους βασίζεται αποκλειστικά στη συμμετρία²¹. Οι τρεις όψεις είναι συνήθως διάτρητες από ανοίγματα σχετικά μεγάλων διαστάσεων, ενώ η βόρεια όψη στις περισσότερες περιπτώσεις έχει μικρό αριθμό ή καθόλου ανοίγματα για λόγους που επιβάλλουν οι απαιτήσεις της επεξεργασίας του καπνού. Σύμφωνα με τη γεωμετρική ανάλυση των όψεων, διαπιστώνουμε πως είναι οργανωμένες με βάση τις αρχές της συμμετρίας, αλλά και σύμφωνα με ένα αναλογικό σύστημα, στο οποίο κυριαρχεί ένα βασικό μέγεθος και τα πολλαπλάσιά του. Το ύψος των ορόφων μπορεί να ποικίλει, όμως είναι υποπολλαπλάσιο του ύψους του τυπικού ορόφου του σαλονιού. Επιπλέον, όχι μόνο οι διαστάσεις των ανοιγμάτων διατηρούνται σταθερές και όμοιες, αλλά και οι αποστάσεις μεταξύ τους είναι χαραγμένες σύμφωνα με τις αναλογίες που ορίζει ο εμβάτης αυτός. Σύμφωνα με τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα πως η ανέγερση των περισσότερων κτιρίων της περιόδου πραγματοποιούνταν έπειτα από μελέτη και σχεδιασμό. Επιπλέον, η τυποποίηση αυτή των διαστάσεων διευκόλυνε σημαντικά την κατασκευή μειώνοντας τον χρόνο και το κόστος της. Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, πως κάθε καπναποθήκη άλλοτε λειτουργεί ως μοναδική μονάδα κάθετης παραγωγής και επεξεργασίας, αλλά πολλές φορές αποτελεί συγκρότημα δύο ή περισσότερων μονάδων. Η εσωτερική τομή υπακούει στις ιδιαίτερες απαιτήσεις φωτισμού των καπναποθηκών, όπως παρατηρήσαμε κατά τη λειτουργική οργάνωση και οι όψεις οργανώνονται με αυστηρότητα και συμμετρία. Στο υπόγειο υπάρχουν συνήθως μικρά ανοίγματα που το κάνουν αναγνωρίσιμο στην όψη (χωρίς να σημαίνει πως όπου δεν υπάρχουν ανοίγματα δεν υπάρχει υπόγειο). Στο ισόγειο, από όπου πραγματοποιείται και η είσοδος στο κτίριο, υπάρχει ξύλινο πάτωμα. Πάνω από το ισόγειο συναντάμε κάποιες φορές ένα μεσοπάτωμα, με μικρότερο ύψος από τα υπόλοιπα, το δάπεδο του οποίου δε φτάνει μέχρι τον τοίχο της πρόσοψης. Έτσι διαμορφώνεται εσωτερικά πατάρι, επιτρέποντας στην είσοδο να έχει διπλό ύψος. Σε ελάχιστες περιπτώσεις το μεσοπάτωμα αυτό αποτελεί πλήρη όροφο φτάνοντας μέχρι τον μπροστινό τοίχο, χωρίς αν έχει σημασία αν καταλήγει στη μέση των ανοιγμάτων. Το πατάρι, καθώς και το ισόγειο, αποτελούν τις σκοτεινότερες περιοχές των κτιρίων, για αυτό και λειτουργούσαν ως χώροι αποθήκευσης. Μετά το μεσοπάτωμα ακολουθούν οι υπόλοιποι όροφοι, στους οποίους ο αριθμός και το μέγεθος των ανοιγμάτων, οι φεγγίτες, αλλά και το εξαιρετικά χαμηλό ύψος της ποδιάς των παραθύρων (μικρότερο των 40 εκ.), βοηθούν στο να διαχέεται το φως ομοιόμορφα, δημιουργώντας ικανοποιητικές συνθήκες φωτισμού. Κάθε μονάδα επεξεργασίας σε ένα συγκρότημα καπναποθηκών είχε μοναδική είσοδο και το μέγεθος της ήταν σχετικά περιορισμένο²². Το γεγονός αυτό δικαιολογείται τόσο γιατί τα καπνά μεταφέρονταν με τα χέρια, άρα δεν υπήρχε η ανάγκη ανοίγματος μεγαλύτερου από αυτό που απαιτείται για το πέρασμα ενός φορτωμένου εργάτη, αλλά και επειδή ο έλεγχος των εργαζομένων από τον καβάζη²³ κατά την έξοδο θα ήταν δύσκολος, αν η πόρτα επέτρεπε μαζική αποχώρηση. Η εξωτερική θύρα είναι τοποθετημένη στην κύρια όψη ακολουθώντας την οργάνωση της όψης που ορίζουν οι σειρές και στήλες των ανοιγμάτων και σε ορισμένο ύψος πάνω από το επίπεδο του δρόμου.

¹⁹Όπως αναφέρεται στο Ζώνιου, Ο. - Κουτσουφλιανιώτη, Κ. (2004):56, μεταγενέστερα στην περιοχή εμφανίζονται ελάχιστα κτίρια ως δείγματα Art-Nouveau και Art-Deco.

²⁰Είναι χαρακτηριστικό πως στη Δράμα, το 1910 ο καπνέμπορος Πορτοκάλογλου, ανέθεσε τον σχεδιασμό της καπναποθήκης τους στον Αυστριακό αρχιτέκτονα Κ. ν. Vilas, που έζησε στην πόλη, μεταφέροντας με το έργο του τις τάσεις της νέας αρχιτεκτονικής που διαδέχθηκε τον ευρωπαϊκό νεοκλασικισμό. Το 1925, ο ίδιος αρχιτέκτονας στην περιοχή της Αγ. Βαρβάρας σχεδιάζει το μεγάλο συγκρότημα της Αυστροελληνικής, που κατασκευάστηκε το 1925 από τον καπνέμπορο Ε. Σπίρερ, Τρακασπούλου Τζήμου Κ. (2003).

²¹Αναστασίου, Μ.- Παπαδόπουλος, Μ., (2001):243.

²²Τα καπνομάγαζα που αποτελούσαν συγκρότημα μονάδων παραγωγής, είχαν μία είσοδο για κάθε μονάδα, γεγονός που εξυπηρετούσε μάλλον τον απρόσκοπτο έλεγχο, παρά του ότι το επέβαλλαν αντίστοιχοι νόμοι ή κανονισμοί. Νόμος στους Οθωμανικούς Κανονισμούς του 1873, ο οποίος καταργήθηκε το 1884 με την ίδρυση του Οθωμανικού Μονοπωλίου Καπνού, όριζε μοναδική είσοδο μόνο στις φάμπρικες – καπνεργοστάσια και όχι στις καπναποθήκες.

²³Καβάζης αποκαλούνταν ο θυρωρός σε κάθε κεντρική είσοδο, του οποίου αρμοδιότητα ήταν ο σωματικός έλεγχος όλων των εργατών κατά το σχόλασμα προκειμένου να διαπιστωθεί ότι δεν κλέβουν ποσότητα καπνών.

Η διαμόρφωση του ανοίγματος της εισόδου παρουσιάζει ιδιαίτερη ποικιλία. Κατασκευάζεται από πλαίσιο λιθοδομής ή οπτοπλινθοδομής, που άλλοτε εμφανίζεται ανεπίχριστο και άλλοτε επιχρισμένο, ενώ σε πολλές περιπτώσεις, δημιουργείται περιμετρική κορνίζα που εξέχει και τονίζει το άνοιγμα. Κάποιες φορές το άνοιγμα δημιουργείται με λαξευτές λίθους (γωνιόλιθους) ή μαρμάρινες ψευδοπαραστάδες, οι οποίοι συγκρατούν τριγωνικό αέτωμα. Αν και στην πλειοψηφία τους είναι ορθογωνικές δε θα πρέπει να παραλείψουμε την περίπτωση ανοιγμάτων με τοξωτή απόληξη. Οι θύρες εξωτερικά είναι πάντα δίφυλλες, συμπαγείς, κατά πλειοψηφία βαριές, μεταλλικές και φέρουν σφυρήλατο απλό διάκοσμο. Πιο σπάνια συναντάμε ξύλινες θύρες με ξυλόγλυπτα μοτίβα. Στο ανώτερο τμήμα τους κατασκευάζονται ξύλινοι ή μεταλλικοί φεγγίτες, οι οποίοι φέρουν προστατευτικά μεταλλικά κιγκλιδώματα. Σε συγκροτήματα όπου υπάρχει υπαίθριος χώρος συναντάμε μεταλλικές αυλόπορτες, με ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία.

Οι κύριες όψεις οργανώνονται συμμετρικά με παράθυρα, τα οποία ως προς το μέγεθός τους είναι μεγάλα στο ισόγειο, μικρά στο μεσοπάτωμα, ενώ στα τελευταία επίπεδα είναι μεγαλύτερα. Τα ανοίγματα είναι ιδιαίτερα φροντισμένα, ενώ στη διαμόρφωση των ανοιγμάτων συναντάμε ποικιλία αντίστοιχη με αυτή των θυρών εισόδου. Στην πλειοψηφία τους έχουν ορθογωνικό σχήμα και σπανιότερα τοξωτή απόληξη, όπου μάλιστα υπάρχει και κεντρική κλείδα στο κέντρο του τόξου, τεχνική η οποία μιμείται κλασικά πρότυπα. Τα περισσότερα ανοίγματα των ημιυπόγειων διαφοροποιούνται έχοντας ποδιές με κλίση προς τα έσω, μία κατασκευή που εξυπηρετεί την καλύτερη διάχυση του φωτός στο εσωτερικό. Τα κουφώματα είναι κυρίως ξύλινα, αλλά και μεταγενέστερα μεταλλικής κατασκευής, απλά στον σχεδιασμό τους και έχουν εσωτερικά μεταλλικά σκούρα, τα κεπέγκια και εξωτερικά μεταλλικές σιδεριές. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου τα κεπέγκια τοποθετούνται εξωτερικά, οπότε απουσιάζουν οι σιδεριές.

Η στέγαση των καπναποθηκών πραγματοποιείται στην πλειοψηφία τους με δόρυχτες στέγες, οι οποίες είτε αποτελούν ενιαία κατασκευή, είτε ξεχωρίζουν ανάλογα με τον αριθμό των μονάδων επεξεργασίας. Εκτός από τις διάτρητες από ανοίγματα όψεις, χαρακτηριστικά είναι τα τριγωνικά αετώματα των στεγών τους, στα οποία συνήθως υπάρχουν φεγγίτες. Οι φεγγίτες, άλλοτε με ιδιαίτερη διακοσμητική διάθεση και άλλοτε πιο απλοί, εμφανίζουν ποικιλία σε σχήμα, μέγεθος αλλά και τρόπο διαμόρφωσης. Σε σπάνιες περιπτώσεις δε διακρίνεται το αέτωμα από τη μία πλευρά, γιατί εμφανίζεται υπερυψωμένο στηθαίο. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις που το στηθαίο της στέγης διαμορφώνεται με οδοντωτή απόληξη, που θυμίζει έντονα παραδείγματα βιομηχανικών κτιρίων στην Κεντρική Ευρώπη.

Κατά την περίοδο αυτή εμφανίζονται περισσότερο έντονα μορφολογικά χαρακτηριστικά και παρατηρούνται διακοσμητικά μοτίβα στις κύριες συνήθως όψεις των βιομηχανικών κτιρίων, οι οποίες εμφανίζονται σταθερά επιχρισμένες: διακοσμητικές ταινίες χωρίζουν τα κτίρια σε ζώνες, κορνιζώματα τονίζουν τα ανοίγματα, ανάγλυφα διακοσμητικά στοιχεία από επίχρυσμα ή γύψο, δίνουν διαφορετική όψη σε αυτά τα κτίρια. Στα περισσότερα κτίρια ταινίες ορίζουν εξωτερικά τις στάθμες των πατωμάτων, δίνοντας έμφαση στον οριζόντιο άξονα, ενώ τονίζεται και η απόληξη των τοίχων κάτω από το γείσο της στέγης ή τα στηθαία κατά περίπτωση. Συχνά συναντάμε απομίμηση λαξευτής λιθοδομής ή παραστάδων στις γωνίες των κτιρίων (με εμφανείς οπτόπλινθους ή λαξευμένα αγκωνάρια) και στα σημεία επαφής των μονάδων επεξεργασίας, ενώ σπανιότερα στο επίχρυσμα εμφανίζεται εγχάρακτη απομίμηση ισόδομης λιθοδομής. Παρατηρούμε κτίρια στα οποία η κύρια όψη οργανώνεται με ένα πλέγμα οριζόντιων και κατακόρυφων ταινιών, που ορίζει τόσο τις στάθμες των ορόφων, όσο και τα ανοίγματα, ενώ πιο σπάνια συναντάμε διακοσμητικά στοιχεία από οπτόπλινθους.

Χαρακτηριστικά είναι επίσης τα μονογράμματα των εταιρειών και οι επιγραφές με τη χρονολογία κατασκευής του κτιρίου που κοσμούν τις κύριες όψεις ορισμένων βιομηχανικών κτιρίων²⁴. Μορφολογικό χαρακτηριστικό το οποίο δεν παρατηρούμε συχνά στις καπναποθήκες είναι η ύπαρξη εξώστη. Όπου τους συναντάμε είναι περιορισμένων διαστάσεων, κατασκευασμένοι από μέταλλο και στηρίζονται σε μεταλλικά και σπανιότερα σε μαρμάρινα φουρούσια. Ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία με διακεκριμένο διάκοσμο εμφανίζονται τόσο στις σφυρήλατες σιδερένιες κουπαστές, όσο και στα φουρούσια.

4.3. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗΣ. (1945-1972)

Η προσπάθεια μείωσης του κόστους επεξεργασίας των καπνών, σε συνδυασμό με την εξέλιξη της τεχνολογίας στη βιομηχανία, είχε σαν αποτέλεσμα τη σταδιακή αντικατάσταση όλων των εργασιών στην τόγκα, με σύγχρονες εγκαταστάσεις. Η διαδικασία αυτή είχε σαν αποτέλεσμα την απομάκρυνση πολλών εργατικών χεριών εντός των καπναποθηκών και την πλήρη αντικατάστασή τους με μηχανές. Μετά την πλήρη μηχανοποίηση της γραμμής παραγωγής, έγινε μία προσπάθεια να προσαρμοστούν οι υπάρχουσες καπναποθήκες στις νέες επιταγές της τεχνολογίας, με δεδομένο ότι τυπολογικά και κατασκευαστικά υπήρξαν ιδιαίτερα ευέλικτες στο να υποδέχονται νέες διατάξεις ανά επίπεδο. Μετά το 1950 στην Καβάλα, αλλά και την Ξάνθη, κατασκευάστηκαν και σύγχρονα κτίρια για να καλύψουν τις σύγχρονες επιταγές της καπνοπαραγωγής, ενώ παράλληλα τα ιστορικά βιομηχανικά κτίρια χρησιμοποιήθηκαν για μικρό χρονικό διάστημα για την αποθήκευση των καπνοδεμάτων. Σε δύο καπναποθήκες στην Καβάλα, που ανήκουν σε αιγύπτιο καπνέμπορο, στα αέτωματά της εισόδου υπάρχει μαρμάρινο φάτνωμα που αναγράφει με αραβική γραφή τη χρονολογία κατασκευής τους.

5. ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ ΣΤΗΝ ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ

Η λειτουργία συνδέθηκε άμεσα με τη μορφή των καπναποθηκών με ευανάγνωστο τρόπο. Η εμπορική επεξεργασία του καπνού πραγματοποιούνταν και ολοκληρωνόταν σε μία παραγωγική μονάδα εντός των βιομηχανικών κελυφών, ως μία κάθετη παραγωγική διαδικασία: είσοδος του καπνού στους χαμηλούς ορόφους-παραγωγική γραμμή επεξεργασίας στα ανώτερα πατώματα-αποθήκευση και συντήρηση στα χαμηλά. Αντίστοιχα ο τύπος της ελεύθερης από χωρίσματα κάτοψης, σε κάθε όροφο, ήταν ο πλέον ευέλικτος και κατάλληλος για τις διαδικασίες της καπνεργασίας. Οι πρώτες καπναποθήκες λειτουργούν ως μοναδικές, αυτόνομες παραγωγικές μονάδες. Όπως είδαμε όμως με το πέρασμα των χρόνων, και καθώς η μορφή των βιομηχανικών κτιρίων αποδείχτηκε ιδανική, χτίζονται μεγαλύτερα σε μέγεθος κτίρια, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις λειτουργούν ως συγκροτήματα δύο ή και περισσότερων μονάδων παραγωγής. Ο επιμερισμός των τμημάτων αυτών πραγματοποιείται αποκλειστικά κατακόρυφα, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος σύνδεσης των διαφορετικών μελών των συγκροτημάτων²⁵. Ο πρώτος τύπος καπναποθηκών, συνιστά μοναδικές παραγωγικές μονάδες, δηλαδή αυτόνομα κτίρια. Σε αυτόν τον τύπο περιλαμβάνονται όλα τα βιομηχανικά κτίρια της πρώτης περιόδου σε Ξάνθη, Καβάλα και Δράμα, ενώ σε πολλές περιπτώσεις, ακόμα και στα χρόνια ακμής της καπνεργασίας και κυρίως σε Ξάνθη, Ελευθερούπολη, Δοξάτο και Προσωτσάνη, αυτόνομες μονάδες επεξεργασίας εξακολουθούν να κατασκευάζονται.

²⁴Το κάθε συγκρότημα αποτελείται από εξής τμήματα κατά σειρά: 1) ένα προϋγραντικό μηχανήμα (προϋγραντήριο), 2) ταινία τροφοδοσίας, 3) ένα μηχανήμα υψηλής ύγρανσης (κυρίως υγραντήριο), 4) ένα ξεφυλλιστικό μηχανήμα (μαγικό), 5) έναν δονητή – διανομέα, 6) τέσσερα ταπί διαλογής, 7) έναν συλλέκτη – ανυψωτή, 8) ένα βαγονέτο, 9) μία χαρμανιέρα με δύο θαλάμους, 10) μία ταινία αναβατόρι ταπί μεταφοράς, 11) έναν δονητή διανομέα, 12) τέσσερα μικρά κόσκινα που οδηγούν τα καπνά σε πατητικές μηχανές, 13) τέσσερις πατητικές μηχανές και 14) ένα ταπί επιστροφής (όπου οι γυναίκες διαλογής έριχναν τα εκτός χαρμανιού φύλλα).

²⁵Αντίστοιχη τυπολογική κατάταξη των καπναποθηκών σε σχέση με το αν αποτελούν μεμονωμένα κτίρια ή συγκροτήματα κτισμάτων, καθώς και σε σχέση με τη χωροθέτηση των όγκων τους, περιγράφεται στο Τρακασοπούλου Τζήμου Κ. – Χατζητρύφωνας Ν. (2004) : 131-132. Η αντιστοιχία με την τυπολόγηση σε σχέση με τον χαρακτηριστικό τρόπο που συνδέονται και επικοινωνούν οι επιμέρους παραγωγικές μονάδες, είναι προφανής.

Εικ. (4): Κτίριο Καπναποθήκης στην Ξάνθη, το οποίο συγκροτεί μία παραγωγική μονάδα.

Εικ.(5): Συγκρότημα Καπναποθήκων στην Καβάλα, τα οποία συνδέονται εν σειρά.

Ο δεύτερος τύπος αφορά σε συγκροτήματα τα οποία συνδέονται εν σειρά. Χαρακτηριστικό του τύπου αυτού είναι η γραμμική εξέλιξη και παράθεση των διαφορετικών γραμμών παραγωγής, αλλά και η παρουσία χοντρής κατασκευαστικής μεσοτοιχίας, η οποία αποτελεί το όριο και τη σύνδεση των διαφορετικών μονάδων παραγωγής. Δύο είναι οι βασικές παραλλαγές του, σε σχέση με το περίγραμμα του συγκροτήματος. Η πρώτη αφορά σε μονάδες που συνδέονται στο πεπλατυσμένο τους τμήμα, με αποτέλεσμα να προκύπτουν ιδιαίτερα επιμήκεις κατασκευές που συναντάμε κυρίως στην πόλη της Ξάνθης, αλλά και της Δράμας. Η δεύτερη αφορά σε συγκροτήματα που συνδέονται στο επίμηκες κομμάτι τους, περιπτώσεις που συναντάμε κυρίως στην πόλη της Καβάλας, όπου κάθε καπναποθήκη έχει τρεις ή και τέσσερις παραγωγικές μονάδες. Ένα βασικό μειονέκτημα της παραλλαγής του τύπου, αποτελεί η απουσία επαρκών ανοιγμάτων φωτισμού για τις ενδιάμεσες μονάδες.

Για τον λόγο αυτό εξελίχθηκε ο δεύτερος τύπος συγκροτημάτων καπναποθηκών, ο οποίος συνιστά κτιριακές μονάδες σε επαφή, όπου το περίγραμμά τους σχηματίζει Γ ή Π (και σπανιότερα κλειστό Π, με αίθριο). Την περίπτωση αυτή τη συναντάμε κατ' εξοχήν σε μεγάλα κτιριακά συγκροτήματα, όπως αυτά του Οθωμανικού Μονοπωλίου Καπνού τόσο στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, όσο και σε υπόλοιπες καπνοπαραγωγικές περιφέρειες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σαμψούντα, Σμύρνη κλπ). Παράλληλα στην πόλη της Ξάνθης τον συναντάμε και σε μικρότερης κλίμακας συγκροτήματα. Αξίζει να σημειώσουμε πως το μεγάλο πλεονέκτημα του τύπου αυτού, είναι η μέγιστη εκμετάλλευση των όψεων ως προς τον καλό προσανατολισμό και τον φυσικό φωτισμό των χώρων επεξεργασίας. Ένα ακόμα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του, ήταν η δημιουργία υπαίθριων χώρων γύρω από το συγκρότημα, οι οποίοι σε αρκετές περιπτώσεις περιφράσσονταν και εντάσσονταν λειτουργικά για την εκτόνωση των εργατών κατά την είσοδο και έξοδό τους από το καπνομάγαζο.

Εικ. (6): Συγκρότημα Καπναποθηκών στην Ξάνθη, που σχηματίζουν Π.

Εικ. (7): Συγκροτήματα Καπναποθηκών στη Σαμψούντα, της Τουρκίας.

Ο τρίτος τύπος συγκροτημάτων καπναποθηκών, αποτελεί επίσης μια προσπάθεια αντιμετώπισης, τόσο του ζητήματος του μη επαρκούς φωτισμού των εν σειρά συγκροτημάτων, αλλά και την κατασκευή μονάδων σε διαφορετικές χρονολογίες. Αυτός ο τύπος αφορά σε μονάδες που βρίσκονται σε απόσταση μεταξύ τους (της τάξης των 2 μέχρι 3,50 μέτρων) και οι οποίες συνδέονται με γέφυρες. Τα περάσματα αυτά τοποθετούνται αξονικά στη ζώνη κίνησης των σαλονιών και αποτελούν στο σύνολό τους μεταλλικές κατασκευές, άλλοτε στεγασμένες, άλλοτε υπαίθριες. Οι στενόμακροι υπαίθριοι χώροι, εκτός του ότι επιτρέπουν τη δημιουργία ανοιγμάτων, αλλά με περιορισμένες δυνατότητες φωτισμού, διακόπτουν τη συνέχεια των όψεων και επιτρέπουν τη διαμπερότητα και επικοινωνία μεταξύ δύο παράλληλων δρόμων. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι εξαιτίας του περιορισμένου τους μεγέθους, σε συνδυασμό με το εκτεταμένο ύψος των καπναποθηκών, επιτρέπουν οριακά το φως να περάσει στα πάνω πατώματα, όπου τοποθετούνται τα σαλόνια επεξεργασίας.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάγκη για σύγχρονες εγκαταστάσεις, και κυρίως η κλιμακούμενη κρίση στην καπνεργασία οδήγησε στην υπολειπουμένη και εγκατάλειψη των κτιρίων των καπναποθηκών, στη συντριπτική τους πλειοψηφία. Μετά το 1974, σημαντικός αριθμός από αυτά έγινε βορρά στα χέρια του οικοδομικού κεφαλαίου και του συστήματος της αντιπαροχής. Αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής, είναι από τα ιστορικά τεκμηριωμένα 300 και πλέον συγκροτήματα που υπήρχαν στην περιοχή, κατά την τελευταία καταγραφή να εντοπίζουμε 61 συγκροτήματα στον νομό Καβάλας, 45 στον νομό Ξάνθης, 17 στον νομό Δράμας και 4 στους νομούς Ροδόπης και Έβρου. Το μεγαλύτερο ποσοστό από αυτά είναι εγκαταλελειμμένα, ενώ υπάρχουν διεσπαρμένα στις πόλεις βιομηχανικά κτίρια που λειτουργούν με νέες χρήσεις, είτε έχουν αποκατασταθεί τα κελύφη είτε όχι. Φιλότιμες προσπάθειες γίνονται, αλλά αποτελούν αποσπασματικές κινήσεις, με έλλειψη πρωτοβουλίας ή ολοκληρωμένου οράματος. Ανεξάρτητα από το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο ή τις εξελιγμένες και προσαρμοσμένες τεχνικές αποκατάστασης, εξίσου σημαντικό είναι να αναγνωρίσει η τοπική κοινωνία τη σημασία των καπναποθηκών για την πόλη. Και μάλιστα τη σημασία τους σε πολλαπλά επίπεδα. Από αυτό της μνήμης, έως εκείνο της μορφολογίας και των ρυθμών του αστικού ιστού. Από αυτό των ποιοτήτων που είναι εγγεγραμμένες στις περιοχές των καπναποθηκών έως εκείνο του κτιριακού δυναμικού και του πλούτου των χρήσεων που μπορούν να φιλοξενήσουν. Από αυτό της ιστορικής ταυτότητας του τόπου έως εκείνο της σύγχρονης αναπτυξιακής ταυτότητάς του. Το ζήτημα των καπναποθηκών, όπως και πολλά ζητήματα συλλογικής ταυτότητας και προοπτικής των πόλεων, δεν είναι δυνατόν να παραδίδονται ανεξέλεγκτα στις δυνάμεις της αγοράς, γιατί δεν μπορεί, από τη φύση της να αναλάβει συντονιστικό ρόλο για τη συνολική προοπτική ενός τόπου και για το κοινό καλό.

Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν, στο συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, η περίφημη «αγορά» εξαντλείται στις συνήθεις πρακτικές της εμπορευματικής οικοδομής, χωρίς κάποιο εναλλακτικό όραμα. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι το θέμα ξεπερνά τελικά τις πολεοδομικές πολιτικές και τις τεχνικές μεθοδολογίες και αγγίζει τα σύγχρονα ζητήματα των αστικών πολιτικών και της αστικής διαχείρισης. Μίας διαχείρισης, σημαντικότερο στοιχείο της οποίας είναι οι συμμετοχικές διαδικασίες που καλείται να αναπτύξει και η ενεργοποίηση του τοπικού δυναμικού στην κατεύθυνση ενός ολιστικού αναπτυξιακού σχεδιασμού. Σε κάθε περίπτωση, είναι πιο κρίσιμη από ποτέ μια διαδικασία που θα αφορά στον συνολικό επαναπροσδιορισμό της πολιτικής, τόσο για την περιοχή των καπναποθηκών όσο και για το σύνολο των συγκροτημάτων που βρίσκονται διάσπαρτα στην πόλη. Μίας πολιτικής που πρέπει να εκτίνεται από την στρατηγική προσέγγιση στο επίπεδο της αστικής ανάπτυξης, να περνάει σε αυτό των λειτουργιών και του ρόλου που πρέπει να αναλάβουν οι καπναποθήκες γενικά και ως πολεοδομική ενότητα, να επεκτείνεται στις πολεοδομικές ρυθμίσεις και στον αστικό σχεδιασμό και να ολοκληρώνεται με τη χάραξη μίας μεθοδολογίας στο επίπεδο της διαδικασίας αποκατάστασης και επανάχρησης των κτιρίων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελούδη, Σ. (1986). Η Καβάλα ως καπνούπολη, *Αρχαιολογία* (18), Αθήνα Αϊβαζόγλου Δόβα, .
(2002). *Η Δράμα. Ο νεοκλασικισμός στην αστική αρχιτεκτονική της πόλης*, Δράμα: ΔΕΚΠΟΤΑ Αναστασίου, Μ., Παπαδόπουλος, Μ. (2001). Απόψεις και προτάσεις για ήπιας μορφής επεμβάσεις στις καπναποθήκες της Ξάνθης, *Ήπιες επεμβάσεις και προστασία ιστορικών κατασκευών*, Θεσσαλονίκη Βύζικας, Ι. (2010). *Καβάλα, η Μέκκα του καπνού*, Καβάλα: Ινστιτούτο Κοινωνικών Μελετών
Γεωργαντζής Α. (1976), *Συμβολή εις την ιστορία της Ξάνθης*, Ξάνθη Γιακουμάκη Π., Χαριτάτος Μ.
(1998), *Η ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Γιαννοπούλου Ρουκούνη, Μ., Ρουκούνης, Γ. (1991). Οι καπναποθήκες της Ξάνθης, *Θρακικά Χρονικά* (45), Ξάνθη Ζαλιμίδης Στ. (1959), *Ξάνθη*, Ξάνθη
Ζώνιου, Ο., Κουτσουφλιανιώτη, Κ. (2004). Οι καπναποθήκες της Καβάλας. Τυπολογία, μορφολογία, *Ήπιες επεμβάσεις και προστασία ιστορικών κατασκευών* (1), Θεσσαλονίκη Καμπούρη, Ευ. (2003). Αρχιτεκτονική κληρονομιά, *Η πόλη της Δράμας*, 7 Ημέρες 14-09-2003), Αθήνα: Η Καθημερινή
Λάμπρου, Γ., Τζανίδης, Μ. (1939). *Τα ανατολικά καπνά*, Καβάλα
Μάντζαρης Α. (1931), *Τα καπνά μας*, Αθήνα: εκδόσεις Πυρσού,
Μελκίδη, Χρ. (1999). *Τα μουσουλμανικά μνημεία της Ξάνθης και η συμβολή τους στην πολεοδομική εξέλιξη της πόλης*, διδακτορική εργασία, τ.Α.Μ., Α.Π.Θ., Τρίπολη Νικολαΐδης . (1890), *Οθωμανικοί κώδικες, ήτοι Συλλογή απάντων των τνόνων της Οθωμ. Αυτοκρατορίας, διαταγμάτων, κανονισμών, οδηγιών και εγκυκλίων*, Κωνσταντινούπολη: Τύποις Αδελφών Νικολαΐδων Πατρίκιος, Γ., Πλιάκα, Ε., Σιναμίδης, Ι. (2009). Διαδικασίες πολεοδομικής συγκρότησης της Ξάνθης, *Ξάνθη, η πόλη με τα χίλια χρώματα*, Ξάνθη: Δήμος Ξάνθης, ΠΑΚΕΘΡΑ Πλιάκα , Ε., Σιναμίδης, Ι. (2004). *Η συμβολή της παραγωγικής διαδικασίας του καπνού στην εξέλιξη της πόλης της Ξάνθης*, ερευνητική εργασία, τ.Α.Μ., .Π.Θ., Ξάνθη
Rentetzi M. (2008), *Configuring Identities through Industrial Architecture and Urban Planning: Greek Tobacco Warehouses in Late Nineteenth and Early Twentieth Century*, *Science studies* (21) Στεφανίδου, Αι. (2007), *Η πόλη- λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική και ιστορική διερεύνηση*, Καβάλα: Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Τρακοσποπούλου Τζήμου, Κ. (2003), *Η αρχιτεκτονική του Konrad Jacob Josef von Vilas στη Δράμα και την ευρύτερη περιοχή της*, Δράμα: ΔΕΚΠΟΤΑ Τρακασποπούλου Τζήμου Κ., Χατζητρύφων Ν, (2004). Οι καπναποθήκες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη. Αναγνώριση, κατάσταση διατήρησης, τεχνικές αποκατάστασης-ενίσχυσης. *Ήπιες επεμβάσεις και προστασία ιστορικών κατασκευών* (3), Θεσσαλονίκη

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ

Ο **Ιορδάνης Φ. Σιναμίδης**, γεννήθηκε στην Αθήνα. Αποφοίτησε από το τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Δ.Π.Θ. στην Ξάνθη, το 2005. Το 2009 εκλέχτηκε Υποψήφιος Διδάκτορας του Δ.Π.Θ. και ως Λέκτορας εντεταλμένης διδασκαλίας, διδάσκει στο τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Έχει συνεργαστεί με αρχιτεκτονικά γραφεία στη Θράκη και στην Αθήνα, σε μελέτες δημόσιων και ιδιωτικών έργων, ενώ έχει συμμετάσχει σε πανελλήνιους αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς. Από το 2012 εργάζεται ως Σ.Ο.Χ. στην 4η Ε.Β.Α., του Υπουργείου Πολιτισμού για το έργο "Συντήρηση και Αποκατάσταση της Σταυροπηγιακής Μονής Ταξιάρχη Μιχαήλ Ρουκουनिώτη στη Σύμη", ενώ παράλληλα για λογαριασμό της Ιεράς Μητρόπολης Σύμης, Τήλου, Καστελορίζου και Χάλκης, εκπονεί την αρχιτεκτονική μελέτη του "Νέου Μουσείου της Ιεράς Μονής Πανορμίτη".